

І. К. Журавльова

**«ДЛЯ ВІТЧИЗНИ ЗРОБЛЕНО НЕДОСТАТНЬО,
ЯКЩО НЕ ЗРОБЛЕНО ВСЕ» – ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА
РЕВОЛЮЦІЯ 1789-1799 РР. І ХАРКІВ**

У статті подано короткий огляд унікальних французьких рукописних документів, що зберігаються у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з 1892 р. Простежується шлях отримання документів університетом, наводяться приклади громадсько-політичної діяльності відомих діячів Великої французької революції 1789–1799 рр.: Ролана де Ла Платьера, Жана Марі, Ятсена Клавьера, Бернар Франсуа де Шовелена, короля Франції Людовика XVI.

Ключові слова: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Центральна наукова бібліотека, Велика французька революція, французькі рукописи.

Слова, які дали назву статті, належать Максиміліану Франсуа Марі Ісидор де Робесп'єру (1758–1794) – французькому революціонеру, одному із найвідоміших і найвпливовіших політичних діячів Великої французької революції¹. Василь Карлович Надлер (1840–1898), один з компетентних дослідників історії країн і міжнародних відносин в Європі й на Близькому Сході,² вихованець, професор (1868–1890), перший голова Історико-філологічного товариства Імператорського Харківського університету, потім професор Імператорського Новоросійського університету (1891–1898), у своїх лекціях, що

¹ Максиміліан Робесп'єр. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 22 листоп. 2019. URL: <https://bit.ly/2OKs0rV> (дата звернення: 02.12.2019).

² Варварцев М. М. Надлер Василь Карлович. *Україна в міжнародних відносинах : енциклопед. слов.-довід*. Київ, 2016. Ч. 6. С. 4–5. URL: <https://bit.ly/36324xL> (дата звернення: 02.12.2019).

були надруковані у Харкові, писав про Робесп'єра як про людину, що була обдарована надзвичайною силою волі і практичним умом: «Он ярый поклонник Руссо, он – идеалист, он пересыпает свои речи бесчисленными сентиментальными цитатами из трактатов Руссо и энциклопедистов; в нравственном отношении он человек, по-видимому, безукоризненный, но в то же время Робеспьер – страшный лицемер, пламенный честолюбец...» [6, с. 46]. Під час великих подій його називали захисником народу, його неможливо підкупити, лідер революції був чудовим оратором, саме він був автором Республіканського девізу: «Свобода! Рівність! Братство!» Він зосередив у своїх руках необмежену владу, розгорнув масовий терор проти «ворогів», які називали його Шаленою Гісною, «його ім'я якого викликало люту ненависть всієї монархічної й аристократичної Європи, одні проклинали його за жорстокість, за терор 1793–1794 рр., коли ніж гільйотини працював зі страшною інтенсивністю, а інші з любов'ю називали Непідкупним і говорили: він один із нас, він відмовлявся від всіх офіційних посад, будучи до кінця життя лише депутатом Конвенту і одним із 14 членів Комітету громадського порятунку»³. 10 термідора (28 липня 1794 р.) без суду і слідства сучасники розправилися з ним на знарядді страти, яке винайшла Велика французька революція.

Історики вважають початком революції взяття Бастилії 14 липня 1789 р., а закінченням – переворот 18 брюмера⁴ Наполеона Бонапарта 9 листопада 1799 р.⁵. Дослідники Великої

³ Сюдюков І. До свободи через гільйотину. Максиміліан Робесп'єр: «Терор заради справедливості і «для блага народу». *День*. 2013. 15 верес. (№ 164). URL: <https://bit.ly/2Ljav02> (дата звернення: 02.12.2019).

⁴ Coup d'État du 18 brumaire. 18 брюмера, державний переворот у Франції, який відбувся 18 брюмера VIII року (9 листопада 1799 року), у результаті якого був усунений від влади режим Директорії та створений Консулат на чолі з Наполеоном Бонапартом. Переворот 18 брюмера став кінцем Французької революції і початком правління Наполеона.

⁵ Переворот 18 брюмера. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. Ост. ред. 21 трав. 2019. URL: <https://bit.ly/2OLgD36> (дата звернення: 02.12.2019).

французької революції вже більше двохсот років намагаються відповісти на питання щодо витоків революції, її значення і наслідків. Присвячена їй історична література воістину неосяжна. Дослідження, які присвячені великій події, стали з'являтися вже в часи революції. У 1823 р. було надруковано дослідження французького історика Франсуа Мінье (1796–1884) «Histoire de la révolution française». Вважається, що це перша наукова праця з історії Великої французької революції. Саме з цієї праці почалося справжнє наукове дослідження подій цих бурхливих років. Але і в XXI ст. наукове тлумачення цієї найбільшої події в новій історії ще дуже далеко від свого завершення. В історіографії тривають гарячі суперечки, причому не через будь-які деталі, а стосовно головних, корінних питань. Спори викликає питання про хронологічні рамки революції: коли ця революція почалася, коли скінчилася, та й чи була у Франції кінця XVIII століття одна революція чи кілька?⁶

1789–1791 рр. сучасні дослідники називають «оптимістичною фазою» Французької революції. Париж, за словами сучасників, був «містом надії»⁷, він «п'янів від свободи і ентузіазму». 14 липня 1789 р. повсталими парижанами була взята Бастилія, яка символізувала репресивну міць держави. 3 вересня 1791 р. прийнята Декларація прав людини і громадянина, обрано Законодавчі збори (Assemblée nationale législative). Конституція проголосила невід'ємними правами людини свободу особистості, слова, совісті, рівність громадян перед законом, право на опір гнобленню, оголосила недоторканною приватну власність. Укладачі документа спиралися на Декларацію незалежності США 1776 р. Прийнята під час революції, Декларація неодноразово доповнювалася, але суть її не змінювалася.

⁶ Ревуненков В. Г. К истории споров о Великой французской революции. *Великая французская революция и Россия*. М., 1989. С. 34–49. URL: <http://istmat.info/pode/29224> (дата звернення: 02.12.2019).

⁷ Скофилд Х. 14 июля: праздник с двойным смыслом. *Би-би-си. Русская служба*. Париж, 14 июля 2014. URL: <https://bbc.in/2PcGP5N> (дата звернення: 02.12.2019).

Пізніше принципи Декларації прав людини і громадянина ввійдуть в основу Загальної декларації прав людини, прийнятої в 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй.

У суспільстві переважала віра в світле майбутнє. 30 липня 1792 р. в Париж увійшов Марсельський добровольчий батальйон під звуки нового маршу. 24 листопада 1793 р. Конвент обирає «Марсельезу» в якості державного гімну Франції. Написав гімн французький поет і композитор Клод Жозеф Руже де Ліль (1760–1836). 20 травня 1794 р. затверджений державний флаг Республіки, який і досі (як і «Марсельеза») є державним символом Французької Республіки.

Декретом Національного Конвенту від 5 жовтня 1793 р. було введено французький революційний календар. Календар був розроблений спеціальною комісією під керівництвом політичного діяча революції Жільбера Ромма (1750–1795) і знаменував розрив з традиціями, дехристиянізацію і «природну релігію», асоційовану з природою. Перший 1792 р. революції був оголошений початком ери. Ера починалась з 22 вересня 1792 р., першого дня Республіки, що був у той рік також днем осіннього рівнодення. Рік будувався за схемою $365=12 \times 30 + 5$ (6 в високосні роки) днів, які називалися санкюлотіда та були святковими: День Доблесті – 17 вересня; День Таланту – 18 вересня; День Праці – 19 вересня; День Думок – 20 вересня; День Нагород – 21 вересня; День Революції (у високосні роки напередодні дня рівнодення). Кожен день республіканського календаря був пов'язаний з твариною (дні, що закінчуються на 5), знаряддям праці (на 0), рослиною або мінералом (інші дні)⁸. 1 січня 1806 р., прийшовши до влади, Наполеон скасує революційний календар.

10 жовтня 1789 р. на засіданні Установчих зборів медик Жозеф Ігнась Гільотен (1738–1814), вносить на обговорення

⁸ Французький революційний календар. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. Ост. ред. 5 лип. 2019. URL: <https://bit.ly/2LflPruo> (дата звернення: 02.12.2019).

найважливіший закон, що стосується страти у Франції. Основна його думка полягала в тому, що смертна кара теж повинна бути демократизована і тому здійснюватися гільйотиною. Його пропозиція діяла практично двісті років, застосування смертної кари у Франції було скасовано в 1981 р. президентом Франції Франсуа Міттераном.

Прошло понад два століття з часу початку Великої французької революції, але дослідники, історики продовжують вивчати події революційного минулого. Особливу цінність для вивчення цих подій представляють не тільки книги та мемуари сучасників, твори істориків, а й оригінальні документи, що зберігаються в архівах і бібліотеках.

На початку третього тисячоліття у світ ввійшла книга французького історика Люсьєна Поластрона «Книги у вогні. Історія нескінченного знищення бібліотек» (Lucien X. Polastron «Livres en feu»), яка присвячена знищенню книг і бібліотек протягом усієї світової історії. Автор розглядає це трагічне явище з різних точок зору: філософської, історичної, релігійної, політичної, наводить великий фактичний матеріал, у тому числі, факти знищення документів з бібліотек Франції під час революції. Книга представлена в електронному вигляді російською мовою (URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1037319>).

Як зазначає автор, під час революції книги оголошують символом тиранії: *«2 ноября 1789 г. все церковные и монастырские собрания были объявлены собственностью Нации... Что касается земли, зданий ... это дело простое и наживное. Но библиотеки? Эти залы с пыльными книгами, где там или сям какой-нибудь знаток, быть может, и отыщет действительно ценную вещь; с инкунабулами или богато иллюстрированными рукописями тоже более или менее понятно, но все остальное сравнить нельзя с росшитой золотом ризой – так что же такое библиотеки? Для нации это не поддающийся счету мертвый груз, для чиновников – чреватая трудностями*

задача, а для горячих голов – прежде всего символ тиранни» [7].

Керувати комітетом з бібліографії було призначено французького філолога, журналіста, редактора, члена Французької академії Франсуа Юрбена Домерга (François-Urbain Domergue) (1745–1810), який народився у місті Обань⁹. Голова комітету вважав, що треба занести скальпелі над великими книгосховищами і відтінити уражені гангреною органи бібліографічного тіла. Він пропонував не спалювати книги, а продавати їх ворогам країни, щоб визвати у них «головокруження и бред». Бібліотеки піддавались розграбуванню, незважаючи на охорону національної гвардії. *«5 жерминаля IX года министр внутренних дел решает доставить в Париж книги из версальского хранилища, иными словами, 127100 единиц, инспектор д'Эгрефёй, ответственный за отбор, привозит только 30 тысяч. Остальное – но сколько оставалось на самом деле? – он на месте пустил под нож и продал на вес. Сколько было потеряно из-за этих беспорядочных перемещений?»* – підкреслює Л. Поластрон [7].

За рішенням Конвенту Королівська бібліотека була націоналізована і отримала статус «Національної»¹⁰, що зазначало відкритість суспільству та збереження національної пам'яті. До фондів надходять книги з монастирів і аристократів-емігрантів. Але протягом усього XIX ст. Національна бібліотека Франції перебувала у кризисному стані. Велика частина її фондів була не розібрана, не каталогізована, тому й недоступна читачам. То була саме та частина фонду, що потрапила до бібліотеки після націоналізації монастирських колекцій під час революції. Для їх обробки було витрачено багато часу, до-

⁹ Домерг, Франсуа Юрбен. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 7 лип. 2019. URL: <https://bit.ly/2LiShvg> (дата звернення: 02.12.2019).

¹⁰ Національна бібліотека Франції. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 12 листоп. 2019. URL: <https://bit.ly/2OJvzPk> (дата звернення: 02.12.2019).

кументи були каталогізовані тільки на початку ХХ століття¹¹.

У 1794 р. на порядку денному революції нове велике починання: церкви визнаються самим підходящим місцем для влаштування лабораторій з випалювання селітри. У серпні майже 49387 видань і 7072 рукописів звертаються в дим. *«В целом в период между 1789 и 1803 г. от десяти до двенадцати миллионов изданий перемещались с места на место, подвергались отбору, портились или уничтожались, зачастую просто терялись. Вооружившись идеями, несомненно, благородными, но нереализуемыми, французская революция привела к уничтожению сети частных, нередко открытых для публики библиотек, медленно создававшихся на протяжении столетий... Масштабы этого бедствия вызовут в качестве ответной меры культурную интервенцию государства, последствия которой будут сказываться до конца ХХ в.»* [7].

Кілька десятків документів, що були вивалені на тротуар і знаходились далеко не в блискучому стані, купує Петро Дубровський, один з секретарів російського посольства. Документи незабаром опиняються у російській імператриці Катерини Великої, поряд з бібліотеками Дідро і Вольтера і багатьма іншими, – пише Поластрон.

Відомості про П. Дубровського місцями вельми суперечливі. Дипломат, колекціонер, бібліофіл Петро Петрович Дубровський¹² (1754–1816) народився у Києві, навчався у Києво-Могилянській академії і закінчив її у 1772 р. Працював у російській місії в Парижі. Під час революції придбав рукописи та архівні матеріали з Бастилії, що після падіння в'язниці валилися мало не в рові біля фортеці¹³, а також придбав унікальні

¹¹ Библиотеки XIX века. *Library.ru* : информ.-справ. портал. РФ, М. URL: <https://bit.ly/2DDGROL> (дата звернення: 02.12.2019).

¹² Дубровський Петро Петрович. НУ «Києво-Могилянська академія» : офіц. сайт. URL: <https://bit.ly/2r9x1QJ> (дата звернення: 02.12.2019).

¹³ Лифшиц А. Кто подделявал российские древности / записала И. Калитеевская. *Arzamas* : проект, посвященный истории культуры. URL: <https://bit.ly/35Wfbka> (дата звернення: 02.12.2019).

рукописи з абатств Сен-Жермен-де-Пре¹⁴ і Корбі¹⁵, які були розформовані революціонерами. Російський письменник, історик М. М. Карамзін (1766–1826) зустрічався з ним у Парижі у 1789 р. і написав про його бібліофільську діяльність у Франції в «Письмах русского путешественника»¹⁶, де зазначив, що Дубровський завдяки великому колу знайомств «... достаёт редкости за безделку, особенно в нынешнее смутное время. В тот день, когда народ разграбил Бастильский архив... купил за лудор целую кипу бумаг» [2, с. 275].

«В аббатства Сен Жермен де Пре монахи-бенедиктинцы активно занимались исторически ми изысканиями и изданием древних текстов. Еще в XVII в. монах этого аббатства Жан Мабийон стал основателем дипломатики, одной из вспомогательных исторических дисциплин. Другой бенедиктинец, Бернар Монфокон, издавший в 1708 г. книгу «Paleographia graeca», заложил основы современной палеографии. Библиотека аббатства, основанного в 558 г., создавалась в течение многих столетий и стала одним из главных книгохранилищ Франции. В первые годы революции аббатство было закрыто, монахи арестованы. В 1794 г. в здании библиотеки произошёл пожар, уничтоживший все печатные книги. Сохранившиеся рукописи были перевезены в Национальную библиотеку. В 1791 г. случилась крупная кража из этого хранилища, а в следующем году Дубровский приобрёл значительное число пропавших раритетов. В этой связи обращает на себя внимание близкое знакомство дипломата коллекционера с д'Ормессоном де Нуазо, президентом Парижского парламента, библиотекарем Лю-

¹⁴ Сен-Жермен-де-Пре (аббатство). *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 26 січ. 2019. URL: <https://bit.ly/382EDpU> (дата звернення: 02.12.2019).

¹⁵ Корбі (аббатство). *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 21 лют. 2019. URL: <https://bit.ly/2LgKgY4> (дата звернення: 02.12.2019).

¹⁶ «Письма русского путешественника» М. М. Карамзіна шляховий журнал письменника, який подорожував у 1789-1790 рр. Європою, у т. ч. і Францією. Перше видання книги, що було надруковано окремими випусками у 1797–1801 роках, представлено у колекції рідкісних видань (часті I-IV) ЦНБ Каразінського університету (авт.).

довика XVI, а в 1790 г. – комиссаром по охране общественных памятников. Исследователи намекают, что тот или другой является организатором этой кражи. Как бы то ни было, именно д'Ормессону Дубровский оставил на хранение часть своей коллекции, когда в 1792 г. покидал Францию. В 1793 г. бывший королевский библиотекарь был арестован, а потом казнён. Помещённые д'Ормессоном в ломбард раритеты русского дипломата были проданы с аукциона, при этом некоторые рукописи (судя по всему, их было немало) были выкуплены агентами Дубровского. Однако какая-то часть коллекции, во всяком случае инкунабулы, ушла в неизвестные руки» [1].

Як би там не було, П. Дубровський зумів врятувати від знищення найцінніші рукописи та архівні документи.

Є припущення, що Дубровський «мав намір подарувати свою колекцію Києво-Могилянській академії, де він здобув не лише добру освіту, але й розуміння цінності давніх і сучасних рукописів, книг та історичних документів. Але цьому наміру перешкодила, очевидно, реорганізація академії»¹⁷. У лютому 1800 р. П. Дубровський повертається до Санкт-Петербурга з великою колекцією рукописів: 400 західноєвропейських, 94 східних і біля 50 слов'янських. З 1805 по 1812 рр. він працював в Імператорській публічній бібліотеці, де вже у 1805 р. на основі його колекції було створено особливий відділ, який отримав назву «Депо манускриптів». Зараз в Російській національній бібліотеці зберігається колекція рукописів часів Великої французької революції.¹⁸

Що представляв собою Харків за часи революції у Франції? Серед навчальних закладів працює Харківський колегіум, який було засновано у 1722 р. у Белгороді, в 1726 р. перенесено до Харкова під назвою Слов'яно-греко-латинської школи,

¹⁷ Дубровський Петро Петрович. НУ «Києво-Могилянська академія»: офіц. сайт. URL: <https://bit.ly/2r9xlQJ> (дата звернення: 02.12.2019).

¹⁸ Французские рукописи и архивные материалы. Архивы России. РФ, Москва, 2001–2015. URL: <http://portal.rusarchives.ru/muslib/libs/nlr/nsa.shtml#2.5.2>. (дата звернення: 02.12.2019).

а 1734 р. перетворено на Харківську Колегію для дітей усіх соціальних станів на зразок Києво-Могилянського колегіуму. Основоположники Харківського колегіуму – белгородський єпископ Є. Тихорський та князь М. Голіцин. У 1817 р., внаслідок церковних реформ, які проводив уряд Російської імперії, був перетворений на Харківську духовну семінарію¹⁹. Колегіум мав велику бібліотеку, у 1788 р. його бібліотека налічувала вже понад 2500 книг, що на ті часи було дуже великим зібранням. Бібліотека Колегіуму отримала і перевезену з Ніжинського Благовіщенського монастиря книгозбірню релігійного, політичного і культурного діяча, митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського (1658–1722)²⁰.

У місті немає книжкових лавок, але є згадка про книжкову торгівлю в Харкові в XVIII ст. під час існування Харківського колегіуму. *«Так в «Инструкции» 1769 г. для преподавателей коллегиума автор дает настойчивые советы покупать книги. Позднее при коллегиуме была организована продажа книг, так как сохранилась ведомость от 1792 г., в которой перечислены суммы, вырученные от продажи книг, и указаны нераспроданные книги. Хотя конечно о постоянной книжной торговле говорить пока не приходится. К этому же периоду относятся первые упоминания о ярмарочной книжной торговле в Харькове. Первые книжные магазины появились в Харькове в начале XIX в., тогда книготорговлю в городе наладили иногородние купцы. Так, в 1805 г. комиссионер университета по доставке книг в его библиотеку петербургский книгопродавец Цимсен завел в Харькове книжную лавку, в которой доверенным лицом от него был швед Фр. Ласт, тор-*

¹⁹ Див.: Посохова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

²⁰ Часткова книжкова колекція Харківського колегіуму і бібліотека Стефана Яворського зберігається у ЦНБ ХНУ імені В.Н. Каразіна, а також у Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка (авт.).

говля в данній лавке велась тільки иностранными книгами. В аристократических и богатых домах того времени мода иметь библиотеку считалась одной из принадлежностей к высшему обществу. Аристократия на тот момент читала исключительно иностранные книги, купечество не читало ничего, а среднее сословие очень мало» [4].

За образами українсько-американського вченого, вихованця Харківського університету Юрія Шевельова (1908–2002), Харків цього періоду – це Харків Квітки-Основ'яненко, «...поєднання великого патріархального села з «присутственными местами» й тюрмою з острогом, на які з острахом дивиться представник традиційного світу» [5, с. 342]. У кінці XVIII століття Харків «стає вже досить потужним торгівельним центром з перспективами зростання» [5, с. 348] і саме Квітка-Основ'яненко «розпочинає формування просвітительського образу Харкова, образу, використаного пізніше Д. І. Багалесом та Д. П. Міллером²¹. Це був образ розвинутого міста, осередку торгівлі та вченості, моральності та громадської активності, просвітницької модернізації й традиційної української старовини» [5, с. 351].

З 1802 р. просвітитель, ініціатор і засновник університету В. Н. Каразін (1773–1842) почне активну діяльність щодо для відкриття університету у місті, проголошує знамениту палку промову перед харківським дворянством, у якій скаже про Харківську губернію, що буде вона подібна Агенам, якщо буде відкрито у місті університет. У січні 1805 р. почне свій освітній і науковий шлях Харківський Імператорський університет, а раніше, у 1803 р. В. Н. Каразін придбає 3219 книг у Санкт-Петербурзі, і це буде перша університетська колекція. На книгах досі зберіглася перша печатка з першими літера-

²¹ Див.: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905-й г.): ист. монография. Харьков, 1905. Т. 1 : XVII–XVIII века. 569 с.

ми університету в овалі (У. Х.). У 1807 р. перший бібліотекар, професор Белен де Баллю, здобуде для університетської бібліотеки унікальні грецькі рукописи, рукописні матеріали дарує і В. Н. Каразін, архів бібліотеки поповнюється і за рахунок дарів професорів університету. Фонд бібліотеки стрімко зростає, університет активно закупає книги для її фонду і на кінець XIX ст. у ньому представлена значна колекція європейських видавництв.

У 1892 р. на ім'я професора Харківського університету Владислава Петровича Бузескула²² надходить лист від мешканця Харкова Василя Белинського, що проживає по вулиці Середньо-Гончаровській в приватному будинку. У листі він пише, що пропонує купити університету за 200 рублів колекцію французьких документів. Колекція була придбана ним у 1873 р. на аукціоні в селищі Костянтинівка, Змієвського повіту, в числі багатьох інших предметів, що продавалися за борги надвірного радника Миколая Івановича Похвіснева в садибі, яка дісталася йому від дядька, дійсного статського радника і камергера Дмитрія Андрійовича Донець-Захаржевського.

Російський біографічний словник від 1905 р. повідомляв, що родовід Донець-Захаржевських припинився зі смертю останнього представника його, вбитого в Харкові його слугою з корисливою метою [8, с. 594]. Був розгромлений і його величезний маєток. Велика бібліотека його була придбана Б. Г. Філоновим. За іншими відомостями Д. А. Донець-Захаржевського було вбито саме його племінником М. І. Похвісневим²³.

Донці-Захаржевські – старовинний козацький старшинський рід Речі Посполитої і Російського царства, в подальшому дворянський рід Російської імперії, що відбувається з донських козаків Донцов і слобідських козаків Захаржев-

²² Бузескул Владислав Петрович. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков, 2007. С. 287–291.

²³ Донцы-Захаржевские. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. Ост. ред. 21 черв. 2018. URL: <https://bit.ly/2RiUoTQ> (дата звернення: 02.12.2019).

ських, що належали до гербу Долива. Донці-Захаржевськії були меценатами і громадськими діячами. Особливо Дмитро Андрійович Донець-Захаржевський, відомий ентомолог, член Академії наук, збирач колекції комах, що стала початком ентомологічного відділення Харківського музею природи. Сам Д. А. Донець-Захаржевський в 30-ті рр. XIX ст. довго проживав у Франції, перебував на службі російського посольства. Пропонуючи колекцію університету, В. Белінський пише, що самому йому вона коштувала дорожче і в приватні руки він би її за такі гроші ніколи би не згодився продати. Наводимо повністю лист В. Белінського, оригінал якого зберігається у Центральній науковій бібліотеці Каразінського університету:

«Милостивый государь Владислав Петрович!

Коллекция французских документов, которую через книжный магазин г[оспо]жи Сикорской, я предлагаю Харьковскому Университету приобрести от меня за двести рублей, куплена мною в 1873 году на аукционе в селе Константиновке, Змиевского уезда, в числе многих других предметов, продававшихся за долги Надворного Советника Николая Ивановича Похвиснева, в доме и в имении, доставшихся ему, Похвисневу, в 1872 году от родного дяди его Действительного Статского Советника и Камергера Дмитрия Андреевича Донець-Захаржевского, после смерти которого осталось состояния в недвижимых имениях и громадном движимом имуществе, на сумму около трех миллионов. На том же аукционе была приобретена мною и французско-латинская библиотека Донець-Захаржевского, которую около десяти лет тому назад, я предлагал Университету, сколько помню – через Г. Баясного, приобрести от меня по цене, которую сам заплатил, и получивши отказ, продал в Харькове Борису Григорьевичу Филонову.

Собирателем и составителем упомянутой коллекции был покойный Донець-Захаржевский, о котором мне известно, что он был Екатеринославским губернатором, а раньше, именно в 30-х годах, жил долго во Франции, состоя на службе при

русском посольстве. Я видел его кабинет редкостей, исторических и археологических, проданный с аукциона раньше того, на котором я купил библиотеку и коллекцию, и могу сказать, что он занял бы и в Императорском Эрмитаже одно из самых почетных мест. Распродан он был по частям, и у кого теперь находятся те вещи, я не знаю.

Имеющиеся в коллекции пометы карандашом и чернилами, сделанные на некоторых из документов и на обложках к ним, все сделаны собственноручно Донец-Захаржевским, за исключением номеров цифрами, сделанных судебным приставом Мешковским, при составлении описи документам.

Более ничего не могу сообщить Вам об этой коллекции, исключая разве того, что уступая ее Университету за двести рублей, я уступаю дешевле того, что самому мне она стоит, и что уступить ее по такой цене в частные руки я никогда не согласился бы.

С истинным моим почтением и преданностью

Ваш покорный слуга Василий Белинский

25 октября 1892

г. Харьков, Средне-Гончаровская ул.

Собств. дом №4»

За заповітом відомого харківського мецената, громадського діяча, колекціонера Бориса Григоровича Філонова (1835–1910), його бібліотека в 1910 р. перейшла у власність Харківського університеті. «Хранилась она в особой комнате, украшенной портретом жертвователя, в университетской библиотеке. Вместе с книгами вдовой Б. Г. Филонова Надеждой Михайловной были переданы и шкафы, в которых хранились книги. В 1912 году на свои средства она напечатала «Каталог книг, пожертвованных в 1910 г. Императорскому Харьковскому университету вдовою Бориса Григорьевича Филонова Надеждою Михайловной Филоновой» [3].

Оригінальні унікальні документи французькою мовою, які було придбано у В. Белінського, зберігаються зараз у Цен-

тральній науковій бібліотеці Каразінського університету. На документах проставлено печатку бібліотеки Імператорського Харківського університету. Дійсно, на документах є рукописні нотатки, про які згадує у листі В. Белінський і які, за його словами, зроблені самим Д. А. Донець-Захаржевським. Практично усі ці документи із провінції Кот-д'Ор,²⁴ що перекладається з французької як «Золотий Берег». Це один із 83 департаментів, що з'явився під час Французької революції. Його було створено 4 березня 1790 р. на частині території історичної провінції Бургундії. Документи стосуються економічної діяльності комуни, постачання армії, продовольства, проблемам освіти, як шкільної так і вищої, фінансових операцій, що проводилися у комуні і на які був потрібен дозвіл з Парижу. Дати, що зазначені на документах, відповідають революційному календарю. На кожному документі велика кількість підписів, що зроблені різними діячами революції, які ще потребують розшифрування, є дуже цікаві документи за оригінальними підписами і печатками лідерів і сучасників революції.

Наводимо декілька прикладів: документи на яких, вірогідно, є особиста сургучна печатка **короля Франції Людовика XVI** із зображенням трьох лілій і написом французькою «**La Loi et le Roi**», що перекладається як «**Закон и Король**». Дати означені на документах 1792 р. Спочатку революції Людовик XVI отримує найцінніші докази народної любові, йому присуджують титул відновлення французької свободи. Король залишається на престолі, але його влада вже стає практично символічною. Монархію було оголошено поверженою 21 вересня 1792 р., Конвент об'являє Францію Республікою, короля визнають винним у змові проти свободи нації і проти безпеки держави, його страта відбулася на початку 1793 р.: «...историк имеет полное право сказать, что это был не суд,

²⁴ Кот-д'Ор. Вікіпедія : вільна енциклопедія. Ост. ред. 18 жовт. 2018. URL: <https://bit.ly/2RfKхуb> (дата звернення: 02.12.2019).

а открытое, явное насилие, политическое убийство. Людовик был убит своими политическими врагами и не столько в ненависти, сколько в видах крайней партии, казнь короля была необходима для нее как решительное средство порвать всякую связь с прошлым, навести террор на нацию и окончательно захватить в свои руки верховную власть» [6, с. 81].

Документи за підписом **Ролана де Ла Платьера, Жана Марі (1734–1793)**. Французський вчений, політичний діяч, міністр внутрішніх справ у жирондистських²⁵ урядах під час революції (березень – червень 1792 р., серпень 1792 – січень 1793 р.). Ролан де Ла Платьер був впливовою особистістю, мав сміливість звернутися до короля з листом про його конституційні обов'язки: «Любіть революцію, слугуйте їй, і народ полюбить її у вашому обличчі». Але на цей лист Людовик відповів тим, що 13 червня 1792 р. відправив у відставку жирондистське міністерство. Дружиною Ролана де Ла Платьера була одна із найвідоміших жінок часів революції – Манон Жанна Ролан де Ла Платьер (1754–1793). Вона була дуже красива, талановита, мала прекрасну освіту, тому допомагала мужу і практично координувала його діяльність. Організувала революційні гуртки, які користувалися великою увагою революціонерів. Але революція також не пощадила її: 8 листопада 1793 р. Ролан предстала перед трибуналом, 9-го була страчена. У колекції зберігаються декілька документів за його підписом, у т. ч. лист, написаний 28 квітня 1792 р., це відповідь на лист Директорії Кот д'Ор з проханням прийняти заходи до сплати 1000 ліврів, які повинен получить Діжонський університет для виплати викладачам за 1791 р. та перший семестр 1792 р. Міністр у листі обіцяє виконати це прохання.

²⁵ Жирондисти – одна з політичних партій в епоху Великої французької революції, яка після повалення монархії намагалась зупинити імпульс Революції. Свою назву (що замінялась іноді ім'ям «Жиронда», la Gironde) партія отримала від департаменту Жиронда. Див.: Жирондисти. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 10 трав. 2019. URL: <https://bit.ly/2OOLEmV> (дата звернення: 02.12.2019).

Супровідний лист за підписом **Я. Клав'єра**. Ятсен Клав'єр (1735–1793) – швейцарський і французький політичний діяч. Був співробітником Мірабо²⁶. У березні 1792 р. жирондисти наполягли на його призначенні міністром фінансів разом з Роланом. 8 грудня 1793 р. його запросили до революційного трибуналу, він покінчив життя самогубством. Його дружина отруїлась за два дні після його смерті. У листі, посилаючись на прокламацію казначейства від 13 травня, міністр потребує, щоб примірники, які були відправлені з цим листом до Діжону, були оприлюднені. Лист датовано 19 травня 1792 р. і відправлено з Парижу у той самий день.

Клопотання за позикою **маркіза Бернара Франсуа де Шовелена** (1766–1832) – французького політичного діяча. Він підтримав революцію в 1792 р., під час терору його було арештовано, але після 9 термідора²⁷ було звільнено. Після 18 брюмера його було призначено членом трибуналу, але потім він був позбавлений цієї посади через те, що не погодився з Наполеоном. У 1803 р. Наполеон знову бере його на службу префектом одного із департаментів; з 1811 р. де Шовелен був членом державної ради, членом палати депутатів.

Ще в одному листі міністр юстиції департаменту Кот д'Ор повідомляє адміністрації департаменту про те, що він отримав від урядового комісару Постанову від 28 брюмера, 8-го року революції, в якій йде мова про проведення дорожніх ро-

²⁶ Оноре Габріель Рікеті, граф де Мірабо (1749–1791) – французький політик, письменник, оратор, революціонер, дипломат. Під час Французької революції належав до табору поміркованих революціонерів, був прихильником конституційної монархії. Див.: Оноре Габріель Рікеті, граф де Мірабо. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. Ост. ред. 10 жовт. 2019. URL: <https://bit.ly/2P8rQKa> (дата звернення: 02.12.2019).

²⁷ Révolution du 9 Thermidor. 27 липня 1794 року (9 термідора II року за республіканським календарем) у Франції стався державний переворот, який призвів до арешту і страти Максиміліана Робесп'єра і його прихильників якобінців, і поклав початок періоду термідоріанської реакції. Див.: Этот день в истории: 27 июля 1794 года – Термидорианский переворот во Франции. *Eurasia Daily (EADaily)* : *информ. агентство*. РФ, М., 27 июля 2016. URL: <https://bit.ly/34LwyUP> (дата звернення: 02.12.2019).

біт. Міністр схвалює цей намір, який, на його думку, містить у собі вірний підхід у справі забезпечення невідкладних робіт з відновлення комунікацій, необхідних для успішного розвитку торгівлі.

В іншому документі мер комуни Осана (Ossen) звертається до префекта Кот д'Ор з проханням повідомити його, чи повинен він брати до уваги наказ від 17 вересня 1808 р. про відкриття університету. Ймовірно йдеться про Діжонський університет, який в часи Великої французької революції указом Національного Конвенту в 1792 р. було закрито і заново відкрито при правлінні Наполеона.

Документи за підписом головного прокурора департаменту Кот д'Ор **Гітона де Морво** к директорату округу Семюр-ан-Осуа (Semur-en-Auxois), департаменту комуни – Кот-д'Ор, де він наполягає прискорити справу про виплату грошей підприємцю-забудовнику. Луї Бернар Гитон де Морво (1737–1816) відомий французький хімік і політичний діяч, під час Великої французької революції був депутатом Законодавчих зборів (1791–1792) і Національного конвенту (1792–1795)²⁸.

У колекції зберіглися й інші документи, а саме листи за підписами таких відомих особистостей, діячів революції, як міністра юстиції, міністра внутрішніх справ Домініка Жозефа Гара (1749–1833)²⁹, якого було призначено міністром на місце відомого лідера революції, міністра юстиції в Першій республіці Ж. Ж. Дантона (1759–1794)³⁰; прихильника терору Робесп'єра П'юше Фер Бернара³¹, міністра юстиції Мерлена де

²⁸ Луї Бернар Гитон де Морво. *Личности : биопр. банк данных*. URL: <https://bit.ly/2Lhlvuw> (дата звернення: 02.12.2019).

²⁹ Гара, Домінік Жозеф. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 10 лип. 2019. URL: <https://bit.ly/2qgCOol> (дата звернення: 02.12.2019).

³⁰ Жорж Жак Дантон. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 13 квіт. 2019. URL: <https://bit.ly/2rSUKrq> (дата звернення: 02.12.2019).

³¹ Хейзинга Й. *Осень Средневековья. Homo ludens. Эссе / Предисл. и пер. Д. В. Сильвестрова*. СПб., 2019. URL: <https://books.google.com.ua/books> (дата звернення: 02.12.2019).

Дуе (1754–1838)³² та багатьох інших, ще не розшифрованих. Є припущення, що на одному документі зазначено оригінальний підпис **Робесп'єра**.

Рукописні документи періоду Великої Французької революції, що зберігаються в бібліотеці, висвітлюють окремі епізоди діяльності Конвенту, Комітету загального порятунку, Директорії. Документи з комуни Кот д'Ор охоплюють досить великий час її діяльності. Яким чином вони потрапили до Д. А. Донець-Захаржевського, поки що невідомо, але можемо припустити, що він отримав їх в часи, коли перебував на службі в Російському посольстві у Парижі. Беззаперечним фактом є те, що університет придбав колекцію у В. Белінського. Низка документів була частково переведена фахівцями факультету іноземних мов, зараз ЦНБ планує звернутися до фахівців Національної бібліотеки Франції з пропозицією спільної праці для подальшого розшифрування документів, їхньому опису й подальшому переведенню до цифрового вигляду.

За часи Французької революції з'явилася велика кількість її документів, які і донині викликають неабиякий інтерес дослідників. Під час ери діджиталізації Національна бібліотека Франції спільно зі Стенфордським університетом створила цифровий архів Великої французької революції у відкритому доступі (Archives numériques de la Révolution française | French Revolution Digital Archive. URL: <http://frda.stanford.edu>). Ідея створення цифрового архіву Французької революції виникла з потреби дослідників отримати більш гнучкий доступ до цих джерел. Ця різноманітна документальна спадщина тепер запропонована науковцям у цифровому форматі.

Сподіваємось, коли документи Великої Французької революції, що зберігаються в науковій бібліотеці Каразинького університету, будуть представлені у цифровому форматі, їхнє прочитання допоможе дослідникам розкрити нові сторінки цієї великої події.

³² Мерлен, Филипп-Антуан. *Вікіпедія : вільна енциклопедія*. Ост. ред. 07 черв. 2019. URL.: <https://bit.ly/33O6KG6> (дата звернення: 02.12.2019).

Джерела

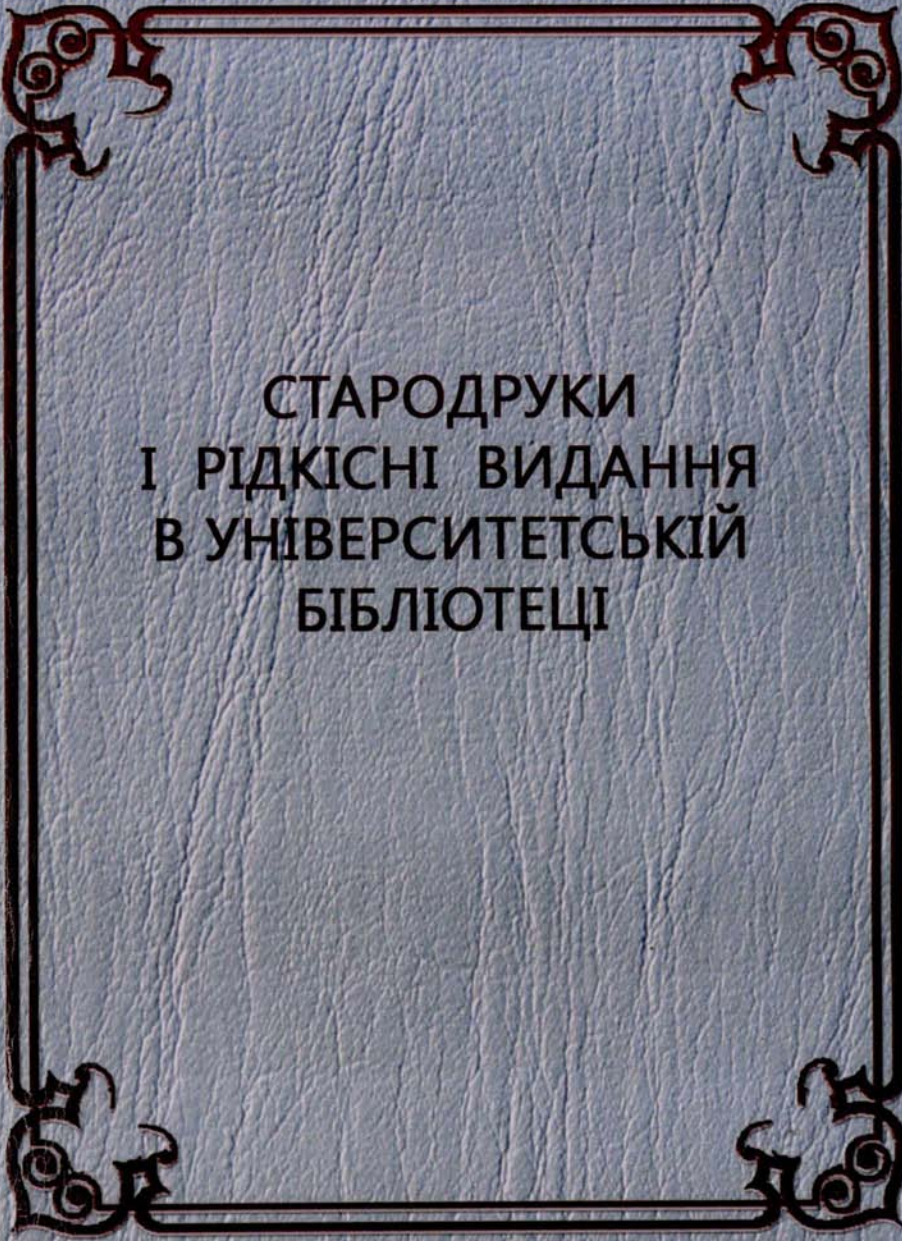
1. Васильева О. В. *Orientalia* Петра Дубровского, дипломата и коллекционера / О. В. Васильева, Ф. Ришар // *Восточная коллекция*. – 2005. – № 1. – С. 10–20. – Сведения доступны также через Интернет: <https://bit.ly/2OKFd43> (дата обращения: 02.12.2019).
2. Карамзин Н. М. *Письма русского путешественника* / Н. М. Карамзин. – Л. : Наука, 1984. – 717 с. : ил. – (Лит. памятники).
3. Кононенко И. И. Б. Г. Филонов – последний из «могикан того старого, богатого, образованного и джентльменски благородного дворянства» (К вопросу о находке рукописной партитуры композитора Н. В. Лысенко из книжного собрания Б. Г. Филонова в фонде Центральной научной библиотеки) / И. И. Кононенко // *Харків і харків'яни*. – 2003. – № 1. – С. 27–29.
4. Лыскова Е. А. *История книготорговли в Харькове в XIX в.* / Е. А. Лыскова // *Многообразие культур: история и социально-коммуникативная природа Книги* : сб. материалов 4-го Междунар. науч.-практ. семинара. – Харьков : ХНУ, 2012. – С. 159–166. – Сведения доступны также через Интернет: <https://bit.ly/2LloGl3> (дата обращения: 02.12.2019).
5. Маслійчук В. Л. *Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* / В. Л. Маслійчук. – Харків : Харк. приват. музей миської садиби, 2007. – 400 с.
6. Надлер В. К. *Лекции по истории французской революции и империи Наполеона, 1789–1815* / В. К. Надлер ; изд. в обработке В. П. Бузескула. – Харьков : изд-во кн. магазина А. Д. Корчагина, 1898. – 295 с.
7. Поластрон Л. *Книги в огне. История бесконечного уничтожения библиотек* / Л. Поластрон ; пер. с фр. : Н. Василькова [и др.]. – М. : Текст, 2007. – 400 с. – Сведения доступны также через Интернет: <https://bit.ly/2OLDUCc> (дата обращения: 02.12.2019).
8. *Русский биографический словарь* / под ред. А. А. Половцев. – СПб. : тип. «Общественная польза», 1905. – Т. 6 : Дабелов-Дядьковский. – 748 с.

И. К. Журавлёва

**«ДЛЯ ОТЧИЗНЫ СДЕЛАНО НЕДОСТАТОЧНО,
ЕСЛИ НЕ СДЕЛАНО ВСЁ» –
ВЕЛИКАЯ ФРАНЦУЗСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ
1789-1799 ГГ. И ХАРЬКОВ**

В статье представлен краткий обзор уникальных французских рукописных документов, хранящихся в фондах Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина с 1892 года. Прослеживается путь получения документов университетом, приводятся примеры известных деятелей Великой французской революции 1789-1799 годов: Ролана де Ла Платьера, Жана Мари, Ятсена Клавьера, Бернар Франсуа де Шовелена, короля Франции Людовика XVI.

Ключевые слова: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Центральная научная библиотека, Великая французская революция, французские рукописи.

СТАРОДРУКИ
І РІДКІСНІ ВИДАННЯ
В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ
БІБЛІОТЕЦІ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

СТАРОДРУКИ І РІДКІСНІ ВИДАННЯ В УНІВЕРСИТЕТСЬКІЙ БІБЛІОТЕЦІ

Матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань
(Одеса, 2-3 жовтня 2019 р.)

Одеса
ОНУ
2019

УДК 09:027.7:378.4(477.74-21)(082)
С773

Упорядники:
М. В. Алексєєнко, О. В. Суровцева

Науковий редактор
І. С. Грєбцова

Відповідальний редактор
М. О. Подрезова

Бібліографічний редактор
О. С. Мурашко

Друкується за рішенням вченої ради
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 4 від 17.12.2019 р.

Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали IV Міжнародних книгознавчих читань (Одеса, 2–3 жовт. 2019 р.) / упоряд.: М. В. Алексєєнко, О. В. Суровцева ; наук. ред. І. С. Грєбцова ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. О. С. Мурашко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : ОНУ, 2019. – 288 с. : іл.

ISBN 978-617-689-359-2

Збірник наукових статей підготований за матеріалами IV Міжнародних книгознавчих читань, які відбулися в Науковій бібліотеці ОНУ імені І. І. Мечникова 2–3 жовтня 2019 р. Збірник присвячено актуальним проблемам дослідження та збереження книжкових пам'яток.

Видання призначено для науковців, книгознавців, бібліотекарів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться історією української та світової книжкової культури.

УДК 09:027.7:378.4(477.74-21)(082)

ISBN 978-617-689-359-2

© Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова, 2019

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

Від упорядників 9

ДОСЛІДЖЕННЯ РІДКІСНИХ ТА ЦІННИХ ДОКУМЕНТІВ У СУЧАСНИХ БІБЛІОТЕКАХ: НАУКОВІ ТРАДИЦІЇ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*(до 40-річчя відділу рідкісних книг та рукописів Наукової
бібліотеки Одеського національного університету імені
І. І. Мечникова)*

Алексеев М. В.

Отдел редких книг и рукописей Научной библиотеки
Одесского национального университета имени

И. И. Мечникова: история с предысторией 13

Ковальчук Г. І.

Історичні бібліотечні колекції та бібліофільські зібрання
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

опис та дослідження 24

Бондар Н. П.

Каталоги стародруків як основний напрямок науково-
публікаційної діяльності відділу стародруків та рідкісних
видань Інституту книгознавства Національної бібліотеки

України імені В. І. Вернадського 37

Сирота Л. Б.

Наукова бібліотека ЛНУ імені Івана Франка у середині

XX ст. : проблема збереження фондів 52

СТАРОДРУКИ ТА КНИЖКОВІ ЗІБРАННЯ: МЕТОДИКА, РЕКОНСТРУКЦІЯ, ВИВЧЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Ціборовська-Римарович І. О.

Методичні засади історико-книгознавчих досліджень
монастирських бібліотек XVII – першої половини XIX ст.
(на прикладі книгозбірень монастирів Луцької/Луцько-
Житомирської дієцезії) 67

Киреева Г. В.

Старопечатные униатские служебники XVII–XVIII вв.
и их владельцы (по фонду Национальной библиотеки
Беларуси) 84

Полевщикова Е. В.

Произведения Вольтера в книжном собрании
А. Р. Воронцова 100

Левченко В. В.

Книжкова колекція професора Б. В. Варнеке у фондах
бібліотеки Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського:
історія, огляд, провенієнції 120

Левченко Г. С.

Праці академіка І. І. Замотіна в колекції книг професора
Б. В. Варнеке 139

Бережок Е. В.

Книги с дарственными надписями польского
общественного деятеля Якоба Тугендхольда в библиотеке
графа А. Г. Строганова 149

Великодна Г. В.

Польські студії в Науковій бібліотеці ОНУ
імені І. І. Мечникова 164

Ревенко Д. В.

Видання творів П. Куліша із розпорошеної колекції
UCRAINICA у фондах Наукової бібліотеки Одеського
національного університету імені І. І. Мечникова 181

РІДКІСНІ ТА ЦІННІ ДОКУМЕНТИ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ БІБЛІОТЕК – ОСНОВА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Гребцова И. С.

Матеріали о деятельности «Общества вспомоществования
бывшим воспитанникам Императорского Новороссийского
университета и Ришельевского лицея» в фондах Научной
библиотеки Одесского национального
университета 191

Бачинська О. А., Нікічук В. С.

Карти XVII–XIX ст. як історичне джерело з історії України
(на матеріалах Наукової бібліотеки ОНУ
імені І. І. Мечникова) 206

Журавльова І. К.

«Для Вітчизни зроблено недостатньо, якщо не зроблено
все»: документи Великої Французької революції
та Харків 211

Боброва М. И., Журавлєва И. К., Кайдаш В. Г.

«Харьковское небо»: взгляд астрономов
и библиотечарей 232

Радзиховская Е. А.

Французский дипломат XVIII в. Ш.-Кл. Пейссонель
о состоянии и перспективах черноморской торговли 249

Полякова Ю. Ю.

Научные и научно-популярные издания конца XIX – начала
XX вв. в помощь театральному самообразованию
в фондах библиотек Харькова 259

Шериун Т. М.

Центральна наукова бібліотека м. Одеси: кадрове
питання в епоху перетворень 275

Відомості про авторів 286